

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Θ. ΣΤΑΘΗ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

Ο ΜΑ·Ι·ΣΤΩΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Ο ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ

(1270 περίπου - α' ήμ. ιδ' αϊ).

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1986

Ο ΜΑΓΙΣΤΩΡ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ

(1270 περίπου - α' ήμ. ιδ' αϊ.)

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Θ. ΣΤΑΘΗ
ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ

Ο ΜΑ·Ι·ΣΤΩΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Ο ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ

(1270 περίπου - α' ήμ. ιδ' αϊ).
Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

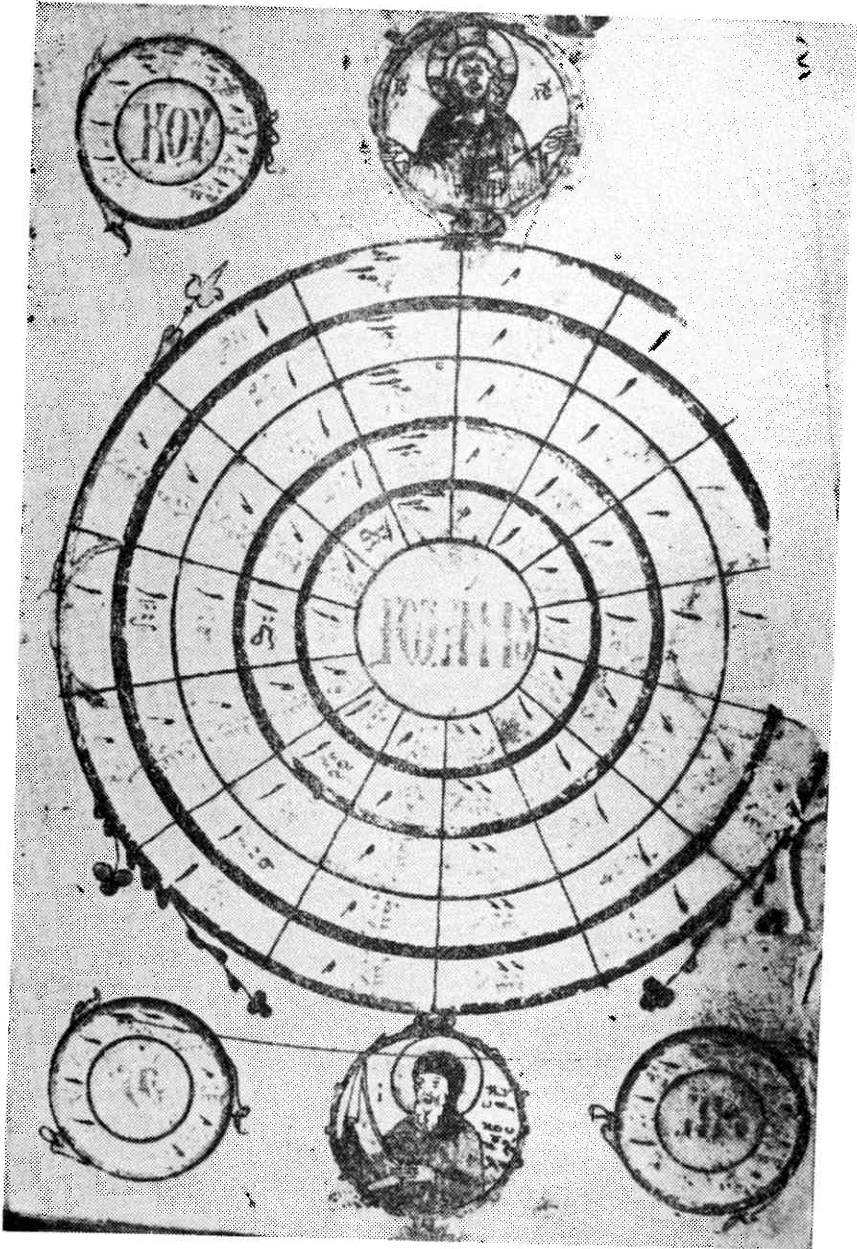

ΑΘΗΝΑ 1986

(*Ανάτυπον ἐκ τοῦ Περιοδικοῦ «ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ»*)
Ἔτος ΛΔ' (1986) τεύχη 12-14
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ

Εἰκὼν 1. — Χρ. Μ. Λαύρας Α 165 (16^ο αἰ.), φ. 179α. Ἡ γνωστότερη εἰκόνα τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη, ἐγχρωμη στο πρωτότυπο.

Εἰκὼν 2. — Χρ. Μετεώρων — Ἁγίου Στεφάνου 55 (ἔτος 1733), φ. 12α. Ὁ Τροχὸς καί, κάτω, στηθάριον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Κοκκουξέλη. Βλ. καὶ Δημητρίου Ζ. Σοφριανοῦ, «Τὰ Χειρογράφα Μετεώρων — Τὰ Χειρογράφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου», τόμος Γ', Ἀθήραι 1986, Πίναξ 91.

Σεβασμιώτατοι,
κύριοι συνάδελφοι,
μουσικολογιώτατοι,
ἄρχον πρωτοψάλτα τῆς Μ.Χ. Ἐκκλησίας,
μουσικώτατοι πρωτοψάλτες καὶ λαμπαδάριοι,
ἀγαπητοὶ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες,
φιλόμουση ὁμήγυρη,

α. Προοίμιο

Ἀρχή-ἀρχή, ὁμολογῶ ὅτι μὲ διακατέχει δέος καὶ μὲ συνέχει συγκίνηση αὐτὴν τὴν εὐσημη ὥρα καὶ σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ βῆμα, πού γιὰ πρώτη φορὰ μὲ ἀξίωσε ὁ Θεὸς ν' ἀνεβῶ ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ καθηγητοῦ, γιὰ νὰ ὁμιλήσω. Δέος, γιὰτι τόσοι καὶ τόσοι σοφοὶ πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι λάμπρυναν μὲ τοὺς λόγους τοὺς αὐτὸ τὸ βῆμα, κι ἡ νοερὴ παρουσία τοὺς κανοναρχεῖ εὐθύνη στὸν κάθε νέο ὁμιλητὴ συγκίνηση, πάλι, γιὰτι εἶναι ἓνα εὐγενικὸ ἀνθρώπινο πάθος, καὶ δὲν μπορῶ ἄλλωστε νὰ τὸ ἀποκρύψω, πού ἀπευθύνομαι σὲ σᾶς, πολλοὺς σοφώτερους ἀπὸ μένα, πού εἶχατε τὴν καλωσύνη νὰ προσδράμετε καὶ νὰ μὲ τιμήσετε σ' αὐτὴν τὴν μουσικολογικὴ σπουδῇ. Ἀκόμα, αἰσθάνομαι συγκίνηση, γιὰτι πρόκειται ἀπόψε ἐδῶ νὰ σᾶς ὁμιλή-

Βιβλιογραφία

Τὸ κείμενο αὐτό, χωρὶς καμιὰν ἀλλαγὴ, εἶναι ὁ Λόγος τοῦ ἐκφωνήθηκε στὴν Μεγάλῃ Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὴν Δευτέρα 3 Μαρτίου 1986, τὸ βράδι, κατὰ τὴν ἕκτη μουσικολογικὴ σπουδῇ μὲ ὁμώνυμο θέμα, πού ὠργάνωσε καὶ πραγματοποιοῖσε τὸ Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀκολούθησε, τότε,

σω για τή ζωή και τὸ ἔργο ἐνὸς θαυμασιώτατου βυζαντινοῦ μελουργοῦ και νὰ ξεδιπλώσω ἀπ' τὴν μεμβράνη και τὸ χαρτί τῶν ἑλληνικῶν μουσικῶν χειρογράφων ἐξαισία βυζαντινὰ μέλη, σὲ παγκόσμια πρεμιέρα, — ὅπως λέγεται —, ἔξω ἀπ' τὸν φυσικὸ τους χῶρο, τὰ ψαλτικά ἀναλόγια τῶν ἱερῶν ναῶν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μας. Ἄν δὲν θαρροῦσα πὼς οἱ σκιές τῶν ἐθνικῶν μας μελουργῶν, βυζαντινῶν και μεταβυζαν-

τὸ χορικὸ μέρος, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Χορὸς Ψαλτῶν «Οἱ Μαῖστορες τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης» ἔψαλε ἐπιλεγμένες ἐμμελέστατες συνθέσεις τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη.

Τὸ κείμενο ὅπως παρουσιάζεται κι ἐδῶ, εἶναι διαρθρωμένο κατὰ τις βασικὲς ἐνότητες και ἀποτελεῖ σύνοψη μιᾶς ἐκτενοῦς μονογραφίας για τή ζωή και τὸ ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ μελουργοῦ. Για τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ὑπομηματίζω τὰ τόσα σημεῖα ποὺ σημειῶνω μὲ ἓναν ἀστερίσκο, και ἀρκοῦμαι νὰ παρουσιάσω τοὺς ἀναγκαίους τίτλους κάποιων βιβλίων και ἀρθρων, τὰ ὁποῖα σπεύδω νὰ δηλώσω, — για νὰ μὴ παρεξηγηθῶ—, ὅτι εἶχα ὑπ' ὄψη μου κατὰ τὴν σύνθεση αὐτοῦ τοῦ Λόγου μου. Ἔτσι, και μιὰ πρώτη παρουσίαση τοῦ θέματος προσφέρεται εὐρύτερα, και διασώζεται ὁ χαρακτήρας και τὸ ὕφος τῆς ἀμεσότητος τοῦ λόγου μιᾶς Ὀμιλίας, καθὼς ἐπὶ τοῦτο γράφτηκε.

† Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἰωάννης Κουκουζέλης ὁ Μαῖστωρ και ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ», ΕΕΒΣ 14, Ἀθῆναι 1936, σσ. 3-86, ὅπου ἐκδίδεται και ὁ «Βίος» τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη ἀπ' τοὺς Λαυρεωτικὸς κώδικες I 23 και I 45. — J. Thibaut, «Étude de Musique Byzantine. La Notation de Koukouzelès», IRAIK 6 (1901), σσ. 361-396. — Edward Williams, «John Koukouzeles, Reform of Byzantine Chantigs for Great Vespers in the Fourteenth Century», Ph. D. Yale University 1968 (σὲ μικροφίλμ). — Τοῦ ἰδίου, «A Byzantine Ars Nova: The 14th-century Reforms of John Koukouzeles in the Chanting of Great Vespers» (μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ κυρίου μέρους τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς), στὸ «Aspects of the Balkans Continuity and Chance — Contribution to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28, 1969», 1972 Mouton-the Hague-Paris, σσ. 211-229. — Ἀνδρέα Jakovlievic, «Ὁ Μέγας Μαῖστωρ Ἰωάννης Κουκουζέλης Παπαδόπουλος», στὴν «Κληρονομία» τόμος 14, τεῦχος Β', Δεκέμβριος 1982, Θεσ-

τινῶν, σταλάζουν δροσισμό στην προσπάθεια ν' ανασύρουμε την ἀχλὺ τῆς λήθης ἀπὸ πάνω τους, δὲν θὰ εἶχα παρρησία καμμιὰ, καὶ θὰ ἦταν κενὸς ὁ λόγος μου.

Ἄλλὰ, «Χριστὸς ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται»,* καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους μας σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς οἱ μελουργοὶ — ψάλτες περίφημοι οἱ ἴδιοι — ὕμνησαν καὶ ἐψάλαν τὴν ἀνάσταση καὶ τὸ θαῦμα τῆς σωτηρίας μας, ἔτσι πού ἡ ἐνασχόληση μὲ τοὺς μελουργοὺς κι ὁ ὁποιοσ-

σαλονίκη, σσ. 357-374. Τὸ κείμενο τῆς διαλέξεως — μὲ τὶς ὑποσημειώσεις —, πού δόθηκε τὴν 31 Μαΐου 1982 στὴν αἴθουσα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. — *Oliver Strunk*, «*The Antiphons of the Okroechos*», σὲ «*Journal of the American Musicological Society*» vol. XIII, Nos 1-3 (1960), σσ. 50-67. — *Elena Toncheva*, «*Neuentdeckte Abschriften des cheironomischen Lehrsangs von Johannes Kukuzeles*» στὰ «*Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines*» (Bucharest, 6-12 Septembre 1971), vol. III, 1976, σσ. 579-588. — *L. Brashovanova-Stancheva*, «*Pronchavani-ja vrhu zivota i dejnosta na Ioan Kukuzel*», στὸ περιοδικὸ «*Izvestija na Instituta za Muzika*», VI, Sofija 1959, σσ. 13-38. — Τῆς ἰδέας τὸ πρόσφατο βιβλίο στὰ γερμανικὰ (Βιέννη 1984), «*Ἡ μεσαιωνικὴ βουλγαρικὴ μουσικὴ καὶ ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης*», στὸ ὅποιο ἀπάντησε μὲ σειρά Ἐπιφυλλίδων τῆς «Ἐστίας» (Ἰανουάριος 1986) ὁ Παν. Κ. Κυρομάνος, σὲ μιά προσπάθεια ἀνασκευῆς τῶν πιδ κραυγαλέων ἀνιστορητῶν θέσεων τῆς συγγραφέως. — *H. Husmann*, «*Chromatik und Enharmonik in der Byzantinischen Musik*» στὸ «*Byzantion*» tome LI (1981), τεῦχος 1, Bruxelles 1981, σσ. 169-200. — *Milos Velimirovic*, «*The Bulgarian Musical Pieces in Byzantine Musical Manuscripts*» στὰ «*Réport of the Eleventh Congress* — Copenhagen 1972», volume II, σσ. 790-796. — *Stoyan Petrov - Hristo Kodov*, «*Old Bulgarian Musical Documents*» Sofia 1973, σσ. 40-48. — *Krazimir Stanchev - Elena Toncheva*, «*Bulgarskite Pesnopenia báb Byzantinskite*», στὸ «*Muzikoznanie*», 2, Sofia 1978, σσ. 39-70.

Στὰ βιβλία μου, Γ ρ. Θ. Σ τ ά θ η, «*Ἡ Δεκαπεντασύλλαβος Ὑμνογραφία ἐν τῇ Βυζαντινῇ Μελοδοποιᾷ*», Ἀθῆναι 1977, καὶ «*Οἱ Ἀνογραμματα καὶ τὰ Μαθήματα τῆς Βυζαντινῆς Μελοδοποιᾶς*», Ἀθῆναι 1979, περιέχεται τὸ ὕμνογρα-

δήποτε σοβαρός λόγος γι' αυτούς να είναι λόγος λειτουργικός και λόγος ωφέλιμος.

β. Παρουσίαση τοῦ θέματος

Προκείμενο θέμα απόψε αὐτῆς τῆς μουσικολογικῆς σπουδῆς, ἕκτης στή σειρά «Βυζαντινοὶ καὶ Μεταβυζαντινοὶ Μελουργοί», πού τὸ Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας ὀργανώνει καὶ πραγματοποιεῖ κατὰ καιροὺς σὲ δημόσιες συνάξεις, εἶναι ὁ θαυμασιώτατος βυζαντινὸς μελουργός, ὅσιος Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ μαΐστωρ καὶ Κουκουζέλης. Ἡ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴν μνήμη του τὴν 1η Ὀκτωβρίου* μαζί με τὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ.

Εἶναι τόσα πολλὰ τὰ λάθη πού συσσώρευσαν, ξένοι πρῶτα σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση, κι ἕλληνες ὕστερα, — ἱστορικοί, φιλόλογοι, μουσικολόγοι —, τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες,* σχετικὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη, πού θὰ μπορούσα νὰ σᾶς ἀναφέρω τὰ πιὸ κραυγαλέα ἀπ' αὐτὰ με τὴ μορφή χαριτολογημάτων, ὅπως γιὰ παράδειγμα: «Ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης ἔζησε ἀπ' τὸν ια' μέχρι τὸν ις' αἰῶνα!» ἡ ἀγιότητα ὅμως τοῦ μελουργοῦ, πού εὐλαβοῦμαι, δὲν μοῦ ἐπιτρέπει τέτοια ἐκτροπή. Τὰ λάθη καὶ οἱ ἀντιφάσεις πού ὀδηγοῦν ὅπωςδῆποτε σὲ σύγχυση, ὀφείλονται εἴτε σὲ περιορισμένη καὶ θεληματικὰ ἐκλεκτικὴ γνώση τοῦ κωδικολογικοῦ ὕλικου ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς μέχρι πρὶν ἀπὸ τριάντα-σαράντα χρόνια,* εἴτε σὲ παραθεώρηση βασικῶν ἱστορικῶν στοιχείων καὶ ἀνεπαρκῆ ἐμβέλεια γιὰ ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀπ' τοὺς σύγχρονους ἐρευνητὲς.* Καὶ ὅς σημειωθῆ ἔδω ὅτι ἡ μουσικολογικὴ ἔρευνα, χάρη στὴν ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση τῶν χειρογράφων, ἀνακαλύπτει ἡ ἐπισημαί-

φικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη σὲ δεκαπεντασυλλάβους στίχους, καθὼς καὶ συστηματικὴ ἔκθεση τῆς συμβολῆς του στὸ εἶδος τῶν ἀναγραμματισμῶν καὶ μαθημάτων. Στους δυὸ ἡδη ἐκδομένους τόμους τοῦ Καταλόγου μου «Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς — Ἅγιον Ὄρος», Ἀθήναι 1975 καὶ 1976 ἀντίστοιχα, καὶ ἀπ' τὸ λήμμα «Ἰωάννης Κουκουζέλης».

νει ολοένα και περισσότερα καινούργια στοιχεία για την ιστορία και την εξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, * ἄρα και για τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τοῦ μελουργοῦ μας.

Τὴ σοβαρότερη ὡς τώρα προσπάθεια για ἱστορικὴ ἐξακρίβωση τῶν σχετικῶν με τὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη θεμάτων, ἀποτελεῖ μιὰ ἐκτενὴς διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ἀμερικανοῦ Edward Williams,* ἀπ' τὴν ὁποία δανείστηκε σχεδὸν ὅλα τὰ στοιχεῖα, χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρει, και παρουσίασε σὲ διάλεξη στὴν Θεσσαλονίκη, πὺ στὴ συνέχεια δημοσιεύτηκε, πρὶν τέσσερα χρόνια, ὁ γιουγκοσλάβος ἐρευνητῆς Andrea Jakovljevic. Ἡ διατριβὴ τοῦ Williams εἶναι ἀδημοσίευτη και μόνο προσιτὴ σὲ μικροφίλμ.

Ποιὲς πτυχές, λοιπόν, ἀπαρτίζουν τὸ προκείμενο θέμα; Για νὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἔρευνα στὴν προσπάθεια νὰ βάλουμε τὰ πράγματα στὴ θέση τους, πρέπει νὰ ἔχουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας μιὰ συνοπτικὴ θεώρηση τοῦ θέματος.

Για τὸν Ἰωάννη Κουκουζέλη γράφτηκαν πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα για ὁποιοδήποτε ἄλλο μελουργό. Ὑπάρχουν, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, τρεῖς διδακτορικὲς διατριβὲς και πληθώρα δημοσιευμάτων με ἀναφορὲς στὸ πρόσωπό του και στὸ ἔργο του, και ὑπάρχει, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἓνας «Βίος», ἀρκετὰ διαδομένος σὲ χειρόγραφα και ἐκδόσεις. Ἀπ' τὸν Βίο αὐτὸν ἀποκηθήθηκαν μιὰ μυθιστορηματικὴ βιογραφία στὰ βουλγαρικὰ και ἄλλη μιὰ στὰ ἑλληνικὰ, σὲ δυὸ μάλιστα ἐκδόσεις — ἡ δευτέρη ἐπηυξημένη. Ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης τιμᾶται ὡς ἅγιος στὸ ὀρθόδοξο ἑορτολόγιο· θεωρεῖται ἡ «δεύ-

(σ. 707 και σ. 892, ἀντίστοιχα) μπορεῖ νὰ σχηματίσει κανεὶς τὸν ἐργογραφικὸ πῖνακα τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη. — Πρβλ. και Μανώλη Χατζηγιαννοῦ, «Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)», τόμος Α' Ἀθήνα 1975, σσ. 322-329. — Τὸ χορικὸ μέρος τῆς μουσικολογικῆς αὐτῆς σπουδῆς ἠχογραφεῖται ἐπαγγελματικὰ για νὰ κυκλοφορήσει σύντομα ἓνα ἄλμπουμ με δύο ἢ τρεῖς δίσκους, ὡς ἀριθμὸς 6 τῆς κλασσικῆς Δισκοθήκης τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας «Βυζαντινοὶ και Μεταβυζαντινοὶ Μελουργοί».

τερη πηγή» τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, μετὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό. Μὲ τὸ ὄνομά του παλαιότεροι ἐρευνητές, — καὶ περιέργως ἐπιμένουν καὶ κάποιοι σύγχρονοι —, βάφτισαν ἕναν τύπο σημειογραφίας, «Κουκουζελική σημειογραφία»* καὶ ἐγκαινιάζουν μὲ αὐτὴ μιὰ περίοδο στὴν ἐξέλιξη τῆς σημειογραφίας. Τὸν Ἰωάννη Παπαδόπουλο Κουκουζέλη βούλγαροι ἐρευνητές,* ἀπὸ ἐθνικιστικούς καθαρά λόγους, τὸν θεωροῦν ὡς τὸν μεγαλύτερο μεσαιωνικὸ βούλγαρο συνθέτη, ποὺ ἐπηρέασε στὴ συνέχεια ὅλη τὴν Βυζαντινὴ Μουσικὴ, ἐνῶ ἕνας γερμανὸς ἐρευνητῆς* τὸν θέλει ἀνατολίτη, γεννημένο στὰ μέρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν ὑπαρξὴ τῶν χρωματικῶν διαστημάτων στὴ Βυζαντινὴ Μουσικὴ. Κατὰ τὶς διαφορὰς ἀπόψεις καὶ θεωρίες καὶ παρεξηγήσεις, ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης φέρεται νὰ ἔζησε ἀνάμεσα στὶς ἀρχὲς τοῦ ιβ' μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ ις' αἰῶνα.*

Ἄλλο χρόνος ἀπόψε ἐδῶ καὶ τὸ εἶδος τῆς μουσικο-λογικῆς σπουδῆς, δὲν θὰ μοῦ ἐπιτρέψει ν' ἀναφερθῶ συστηματικὰ σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα· αὐτὸ τὸ ἐπιχειρῶ σὲ μιὰ ἐκτενῆ μονογραφία. Ἄλλωστε δὲν μοῦ εἶναι προσφιλὲς ὁ λόγος μου νὰ ἔχει τόνο ἀντιρρητικὸ. Ἄπ' τὴν πλουσιώτατη χειρόγραφη παράδοση καὶ εἰδικότερα μέσα ἀπ' τὶς πέντε χιλιάδες χειρόγραφες σελίδες μου ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν χειρογράφων Βυζαντινῆς Μουσικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους,* θὰ παραθέσω, μὲ κριτικὴ διάθεση, ὅσες μαρτυρίες στοιχειοθετοῦν τὴν ἀκριβῆ ἱστορίησιν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ματῆστορος Ἰωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη.

γ. Ἐ π ο χ ῆ

Ἡ γνωστότερη μαρτυρία γιὰ τὴν χρονικὴ ἀκολουθία τῶν μελουργῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Κουκουζέλη εἶναι αὐτὴ ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης, ὁ λαμπαδάριος καὶ ματῆστωρ, στὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ του, γραμμὴν ἰδιοχείρως στὰ 1458 στὸν

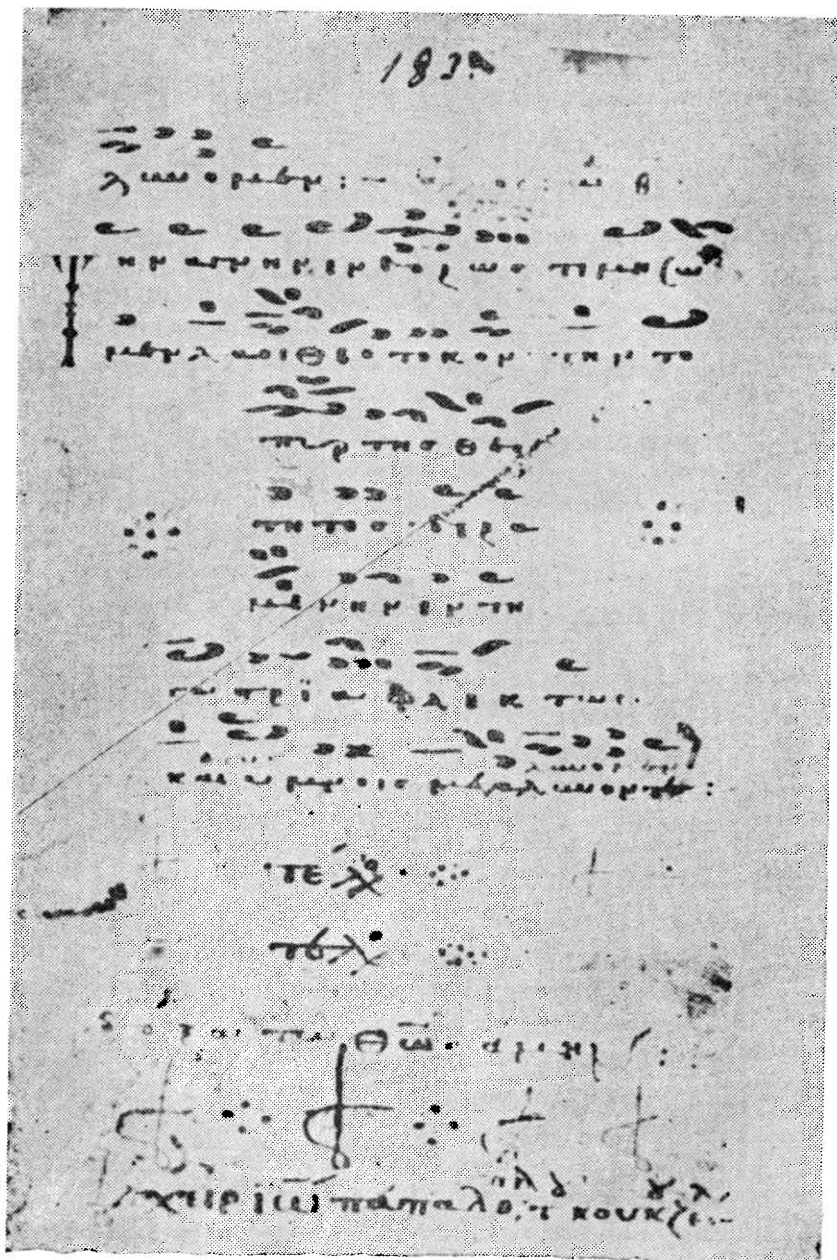
κώδικα Ἰβήρων 1120.* «Τῶν οἴκων δέ γε πρῶτος ποιητῆς ὁ Ἀνανεώτης ὑπῆρξε καὶ δεύτερος ὁ Γλυκὺς τὸν Ἀνανεώτην μιμούμενος. Ἐπειτα τρίτος ὁ Ἠθικὸς ὀνομαζόμενος ὡς διδασκάλους ἐπόμενος τοῖς προειρημένους δυσί, καὶ μετὰ πάντας αὐτοὺς ὁ χαριτώνυμος Κουκουζέλης». Τὴν ἴδια χρονικὴ ἀκολουθία μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἄλλος μεγάλος βυζαντινὸς διδάσκαλος τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης Γρηγόριος Μπούνης ὁ Ἀλυάτης, στὰ 1437*. «Ἐποιήθησαν μὲν παρὰ τοῦ δομestίκου ἐκείνου κύρη Μιχαὴλ Ἀνεώτου· ἐκαλλωπίσθησαν δὲ παρὰ τοῦ πρωτοψάλτου κύρ Ἰωάννου Γλυκέος. Ὑστερον δὲ ἐγράφησαν καὶ παρὰ τοῦ μαῖστορος κύρ Ἰωάννου Κουκουζέλη, συντετμημένα καὶ σαφέστατα, καὶ οὐ γὰρ πολλὰς εἶχον μακρολογίας».

Πηγαίνοντας ἀναδρομικὰ πρὸ πίσω, στὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, μᾶς εἶναι χρησιμώτατη ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἡ μαρτυρία τῆς Παπαδικῆς, κώδικος Κουτλουμουσίου 457* (φ. 1r.). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ Μεγάλου Ἐσπερινοῦ, ἀπὸ χοροῦ· περιέχει δὲ ἀλλάγματα παλαιὰ τε καὶ νέα, διαφόρων ποιητῶν, τοῦ τε θαυμαστοῦ πρωτοψάλτου τοῦ Γλυκὺ καὶ τῶν διὰ δόχων αὐτοῦ καὶ φοιτητῶν κυροῦ Ἐένου πρωτοψάλτη τοῦ Κορώνη καὶ τοῦ Παπαδοπούλου κυροῦ Ἰωάννου καὶ μαῖστορος τοῦ Κουκουζέλη, σὺν αὐτοῖς καὶ ἐτέρων πολλῶν». «Ὅπως προκύπτει ἀπὸ κωδικολογικὴ καὶ μόνο ἔρευνα, ἀπ' τὴν μορφή καὶ τὴν παρουσία δηλαδὴ τῶν συνθέσεών τους στοὺς κώδικες, ὁ Νικηφόρος Ἠθικὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Γλυκὺς ἦταν προγενέστεροι τοῦ Κουκουζέλη καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν τὰ πρόσωπα αὐτὰ νὰ ταυτίζονται μὲ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο τὸν «ἀμεμφῆ» (1260-1261) καὶ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη ΙΓ' τὸν Γλυκὺ (1315-1320) ἀντίστοιχα.*

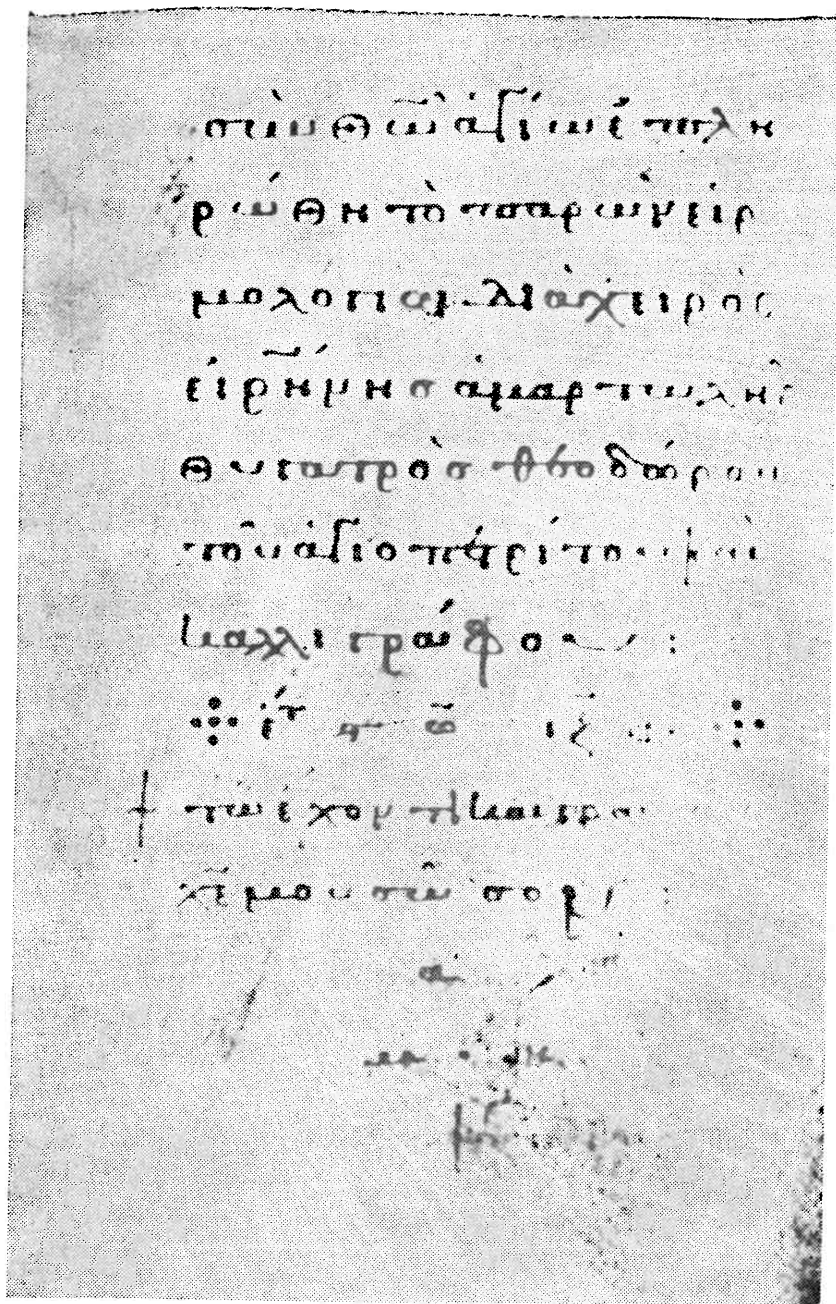
Στὰ 1341 ἓνας κωδικογράφος Ἀθανάσιος, στὸν στιχῆρη κολοφῶνα τοῦ Στιχηραρίου (ΕΒΕ 884),* ποὺ ἀντέγραψε ἀπὸ ἀντίβολο διορθωμένον ἀπ' τὸν Κουκουζέλη, τὸ δηλώνει σαφῶς· «ἔξ ἀντιγράφου πάνυ διορθωμένου / ὄντος κάκεινου τοῦ πάλαι Κουκου-

ζέλη».* Ἐδῶ ἔχουμε καθαρά ἓνα ὄριο, πέρα ἀπ' τὸ ὁποῖο δὲν ἔζησε ὁ Κουκουζέλης· οὔτε βέβαια ἐκεῖνο τὸ «πάλαι» μαρτυρεῖ μεγάλη παλαιότητα. Τὸ 1336, τὸν μῆνα Μάρτιο, μᾶς παραδόθηκε ἡ ἀρχαιότερη Παπαδικὴ ποῦ ἔχει σὰν τίτλο: «Ἀκολουθία συντεθειμένη παρὰ τοῦ μαῖστορος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη, ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς θείας Λειτουργίας». Ὁ κώδικας αὐτός, EBE 2458,* κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὀφείλεται στὴν μεγαλοφυῆ ἔμπνευση τοῦ Κουκουζέλη· πρόκειται κυριολεκτικὰ γιὰ νέα ἔκδοση, νέο τύπο μουσικοῦ κώδικος, ποῦ στέγασε τὶς ἐπάνυμες συνθέσεις τῶν μελουργῶν τῆς πρώτης παλαιολογείου περιόδου ὑπὸ τὸν Ἀνδρόνικο τὸν Β' (1282-1328). Κι εἶναι μιὰ ἐπέτειος σήμερα, Μάρτιο μῆνα,* ἑξήκοσιῶν πενήντα χρόνων, ἀπ' τὴν παράδοση αὐτοῦ τοῦ κώδικα τῆς βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Αὐτός ὁ κώδικας εἶναι ὁ δεύτερος χρονολογικὰ ποῦ χαρακτηρίζει τὸν Κουκουζέλη ὡς «μαῖστορα». Τέσσερα χρόνια πρὶν, τὸ 1332, συναντοῦμε τὸν ἴδιο ὄρο «μαῖστορα» γιὰ πρώτη φορά στὸ Εἰρμολόγιο Σινᾶ 1257.* Ὁ μελουργός μας εἶναι καταξιωμένος πιά, μὲ τὸ ἔργο του ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἡλικία του, στὴ συνείδηση τῶν ὁμοτέχνων του καὶ τῶν κωδικογράφων, ὡς ὁ διδάσκαλος, ὁ κατ' ἐξοχὴν μαῖστωρ.

Στὰ 1309 καὶ στὸ φ. 216ν τοῦ Εἰρμολογίου Σινᾶ 1256 ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐνδιαφέρουσα εἴδηση· «νέον μέλος, ποίημα κυρίου Ἰωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη». Τὸν κώδικα αὐτὸν καλλιγράφησε ἡ «Εἰρήνη θυγατέρα τοῦ Θεοδώρου Ἀγιοπετρίτου», ὅπως μαρτυρεῖται στὸν κολοφῶνα· ἀλλὰ, φαίνεται ὅτι τὸν υπέγραψε ὁ ἴδιος ὁ Κουκουζέλης στὸ φ. 183r· «τέλος, τέλος δόξα τῷ Θεῷ ἀμήν. † Χεῖρ Ἰωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη».* Ἡ ἴδια ὑπογραφή ὑπάρχει καὶ σ' ἓνα ἄλλο Εἰρμολόγιο, τὸν κώδικα Λένινγκραντ 121, ποῦ κι αὐτός ἦταν Σιναϊτικὸς, στὰ 1302.*

Εἰκὼν 3. — Χρ. Σινᾶ 1256 (ἔτος 1309), φ. 183α. Ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἰωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη.

Εἰκὼν 4. — Χρ. Σινᾶ 1256 (ἔτος 1309), φ. 183β. Ὁ κολοφῶνας τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ χειρογράφου Εἰρημολογίου.

Τώρα πιά πατάμε στὰ χνάρια τοῦ Κουκουζέλη καὶ τὸν αἰσθανόμαστε δίπλα μας συνοδίτη, σ' αὐτὴν τὴν γνωριμία μας. Στὸ Εἰρμολόγιο τοῦ 1309 (Σινᾶ 1256) ὑπάρχει μιὰ ἐπώνυμη σύνθεση τοῦ Κουκουζέλη, καὶ μάλιστα μὲ τὸ προσδιοριστικό, «νέον μέλος» καὶ στὸ Εἰρμολόγιο τοῦ 1332 (Σινᾶ 1257) ὑπάρχουν ἀνώνυμα τρεῖς συνθέσεις του. Οἱ συνθέσεις αὐτὲς ἀφοροῦν σὲ τρεῖς στίχους τῶν ἀνοιξανταρίων* καὶ ἓνα τοῦ Μακάριος ἀνὴρ,* ὅπου πρωτοεμφανίζονται οἱ τάσεις τῆς νέας μορφῆς συνθέσεως, τῆς καλοφωνικῆς ἐπιτηδεύσεως. Γιὰ νὰ παραδίδει τὸ Εἰρμολόγιο μὲ κάποιες διορθώσεις στὰ 1302 καὶ νὰ ἀποτολμᾷ νὰ ἐπιβάλλει μιὰ νέα μορφή συνθέσεως, ἐκτενέστερη-καλοφωνική, στὴν παραδοσιακὴ ψαλμώδηση τῶν ἀνοιξανταρίων καὶ τοῦ Μακάριος ἀνὴρ ὁ Κουκουζέλης, στὰ 1309, πρέπει νὰ εἶχε μιὰν ὄριμη ἡλικία καὶ νὰ ἦταν τέλειος γνώστης τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Ἔτσι, λογικά, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν γέννησή του στὴ δεκαετία τοῦ 1270 περίπου.

Δὲν μπορεῖ, λοιπόν, ὁ Κουκουζέλης νὰ ἔζησε τὸν ΙΒ' αἰῶνα, πὸς μέχρι τὸ 1177* ἡ σημειογραφία — πρῶτο καὶ κύριο — ἦταν ἀτελής, οὔτε τὰ πρῶτα ἐξήντα-ἑβδομήντα χρόνια τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, πὸς ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν καταλυμένη ἀπ' τοὺς λατίνους κι εἶχε ἀνασταλεῖ ἡ ὅποιαδήποτε πνευματικὴ δραστηριότητα, γιὰτι καμμιά σύνθεση δική του καὶ καμμιά σύνθεση τῶν μαρτυρημένων προγενεστέρων του δασκάλων δὲν ὑπάρχει γραμμὴν στὰ χειρόγραφα. Μόνον στὰ τέλη τοῦ ΙΓ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰῶνα ἀπαντοῦν στὰ χειρόγραφα κάποια νέα καλοφωνικὰ μέλη, πάντοτε ἀνώνυμα, πὸς ὁ Κουκουζέλης, κι οἱ ἄλλοι σύγχρονοὶ του «καλλωπίζου»,* ἐπώνυμα πιά, ἀπ' τὸ 1336 καὶ μετὰ. Ἄλλωστε ἡ καλοφωνία σὰν νέα ἀσματικὴ πράξις, ὅπως ξεκίνησε ἀπ' τοὺς προγενεστέτους μελουργοὺς, καὶ μάλιστα τὸν Νικηφόρο Ἡθικό καὶ Ἰωάννη Γλυκὺ, καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπ' τοὺς συμφοιτητὲς Ἰωάννη Κουκουζέλη καὶ Ἐένο Κορώνη μαζί, εἶναι καταγραμμὴν στὸ βασικό της πλαίσιο

για πρώτη φορά στα 1336, στον κώδικα EBE 2458.

Ούτε πάλι, ο Ίωάννης Κουκουζέλης μπορεί να έζησε μετά το 1341, γιατί οι προσαγόμενες μαρτυρίες απ' το Σωφρόνιο Εϋστρατιάδη,* που τις ακολουθούν άβασάνιστα και σύγχρονοι ακόμα έρευνητές, κατά τις όποιες ο Κουκουζέλης συγχρονίζει με τους πατριάρχες Φιλόθεο Κόκκινο* (παρατείται το 1376) και Ματθαίο Α' (1396-1410),* ακόμα και με τον περίφημο λαμπαδάριο Ίωάννη Κλαδά (γύρω στα 1400), η μελίζει τάχα ποιήματα του Μάρκου Βλατῆ* και του Άνθιμου Όμολογητοῦ, ελέγχονται πια ως ανακριβεῖς, αφού πρόκειται για προσαρμογή μεταγενεστέρων ποιημάτων σε προῦπαρχον μέλος, κάτι που συχνά συμβαίνει στην παράδοση τῆς Ψαλτικῆς. Για τις συγκεκριμένες περιπτώσεις υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες, δημοσιευμένες στους καταλόγους τῶν Χειρογράφων Βυζαντινῆς Μουσικῆς και σ' ένα άλλο βιβλίο μου.*

δ. Έργο

Τὸ ἔργο τοῦ Ίωάννου Κουκουζέλη διακρίνεται σὲ δυὸ κατηγορίες· σὲ ἐκδοτικὸ — κατὰ κάποιον τρόπο — καὶ σὲ δημιουργικὸ. Οἱ μαρτυρίες ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδὴ ἡ παράδοση τοῦ Εἰρμολογίου, ἡ «διόρθωση» τοῦ Στιχηραρίου ποὺ χρησιμοποίησε σὰν ἀντίβολο ὁ Ἀθανάσιος στὰ 1341, καὶ προπάντων ἡ «σύνθεση» τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ κώδικος EBE 2458, ποὺ πολλαπλασιάστηκε ὑπεραυξημένη σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια διάταξη, μᾶς παρουσιάζουν ἓνα μεγαλοφυῆ μελουργὸ ποὺ φρόντισε γιὰ τὴν κωδικοποίηση καὶ ὀριοθέτηση τῆς βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Κι εἶναι κυρίως αὐτὴ ἡ ἔμπνευσή του ποὺ τοῦ ἐξασφάλισε καὶ διέδωσε τὴ φήμη του, στὰ ὄψιμα βυζαντινὰ καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια.

Τὸ προσωπικὸ-δημιουργικὸ ἔργο ἔχει πολλὰ ἐνδιαφέρουσες πτυχές. Μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῆς εὐρύτητας καὶ σπουδαιότητος τοῦ ἔργου μπορεῖτε νὰ σχη-

ματίσετε κοιτάζοντας τὸ συνοπτικὸ ἐργογραφικὸ πῖνακα ποῦ δημοσιεύω στὸ πρόγραμμα.

Ἐγραψε μέλη γιὰ τὶς ἀκολουθίες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου, — Ἐσπερινοῦ, Ὁρθρου, Θ. Λειτουργίας —, καὶ πάμπολλα μέλη τοῦ Οἰκηματαρίου — δηλαδή μέλη μὲ κείμενο τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τοῦ Μαθηματαρίου — δηλαδή καλοφωνικὲς συνθέσεις στὰ στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ ἀναγραμματισμοὺς καὶ ἀναποδισμοὺς ἀπὸ αὐτά, καὶ τοῦ Κρατηματαρίου — δηλαδή ἔντεχνες καὶ ἐμμελέστατες συνθέσεις μὲ κείμενο ἄσημες συλλαβές, ὅπως Τενενά, Τορορόν, Τεριρέμ, κ.ἄ.

α. Μέλη τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας

Ἐσπερινοῦ

1. Ἀνοιξαντάρια (ψαλμὸς ρβ')· οἱ στίχοι, κατὰ ζεύγη·

Ἄντανελεῖς — Καὶ εἰς τὸν χοῦν. Ἐξαποστειλεῖς — Καὶ ἀνακαινιεῖς, Ἦτω ἡ δόξα — Εὐφρανθήσεται Κύριος (δύο). Ἄσω τῷ Κυρίῳ — Ψαλῶ τῷ Θεῷ μου, Ἐκλίποιεν ἁμαρτωλοὶ — Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου.

2. Μακάριος ἀνὴρ (ψαλμοὶ α', β', γ')· οἱ στίχοι, κατὰ ζεύγη·

Ὁ τὸν καρπὸν αὐτοῦ — Καὶ τὸ φύλλον αὐτοῦ. Ἄλλ' εἰ ὡσεὶ χνοῦς — Διὰ τοῦτο οὐκ ἀναστήσονται. Ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς — Καὶ ὁ Κύριος, Τότε λαλήσει — Καὶ ἐν τῷ θυμῷ αὐτοῦ, Διαγγέλων — Κύριος εἶπε πρὸς με. Σὺ δὲ Κύριε «τὸ φράγκικον» — Δόξα μου καὶ ὑψῶν, Οὐ φοβηθήσομαι — Τῶν κύκλω. Ἀνάστα Κύριε — Ὅτι σὺ ἐπάταξας.

3. «Καλοφωνικοὶ» στίχοι τοῦ Μακάριος ἀνὴρ·

Ἴνα τί ἐφρούραξαν (δύο), Παρέστησαν οἱ βασιλεῖς, Ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς. Τότε λαλήσει, Αἴτησαι

παρ' ἐμοῦ, Ὡς σκεύη κεραμέως, Δουλεύσατε
τῷ Κυρίῳ.

4. Δοχῆς ἢ προκείμενα, «καλοφωνία»
'Ενεδύσατο Κύριος (πλ. δ'), 'Εξομολογήσομαί
σοι Κύριε (πλ. β').
5. 'Ηχήματα «ψαλλόμενα ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ Ἑσπε-
ρινοῦ».

Ὁ ρ θ ρ ο υ

6. Πολυέλεος· Λατρινός: Δοῦλοι Κύριον. — 'Εξο-
μολογεῖσθε. Οἱ στίχοι: Οἶκος Ἀαρῶν — Οἶκος
Λευι — Οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον — Εὐλογή-
σατε τὸν Κύριον· Ὑψοῦτε Κύριον.
7. «Καλοφωνικοὶ» στίχοι τοῦ πολυελέου. α. 'Εκ τοῦ
Κουκουμᾶ
Καὶ τὸ μνημόσυνόν σου «ἡ βουλγάρα», Ὁφθαλ-
μοὺς ἔχουσι, ὦτα ἔχουσι, Οὐδὲ γὰρ ἐστὶ πνεῦ-
μα «θαυμασιώτατον» (ἀναποδισμός).
β. 'Εκ τοῦ Λατρινοῦ· Εὐλογητὸς Κύριος ἐκ Σιδῶν
(ἀναγραμματισμός).
8. Ἀντίφωνα ἢ Ἐκλογὲς εἰς τὸν πολυέλεον.
α. Λόγον ἀγαθὸν (ἓνα στίχο).
β. Τὰ ἐλέη σου, Κύριε· ὁ στίχος: Κύριε ἐν τῷ
φωτὶ τοῦ προσώπου σου.
γ. Τὸν Κύριον, ἀλληλούια· ὁ στίχος: Τοὺς ὀδόν-
τας αὐτοῦ βρῦξει, Δόξα - Καὶ νῦν.
9. Πασαπνοάρια τοῦ Ὁρθρου (δύο)· ἦχος α' καὶ
πλ. δ'.
10. Μεγαλυνάρια.
Τὴν ὄντως Θεοτόκον· Βάτον σε ἀκατάφλεκτον
(ἦχος δ'), Κεχαριτωμένη χαῖρε (ἀναγραμματι-
σμός ἐκ τοῦ Θεοτόκε Παρθένε).
11. Ἄμωμος. Μερικοὶ ἀμφιβαλλόμενοι στίχοι.

Θ. Λειτουργίας

12. Τρισάγιος ύμνος· Δύναμις, "Άγιος ό Θεός, ἦχος β'.
13. 'Άλληλουιάρια· ἕνα, σέ ἦχος πλ. α'.
14. 'Άλληλουιάρια τῶν μεγάλων ἑορτῶν.
Πλήρης σειρά ἀλληλουαρίων μετὰ τῶν ἀρμοδίων στίχων.
15. Χερουβικά· α) Οἱ τὰ χερουβίμ, ἦχος πλ. β', «τὸ παλατιανόν», β) Νῦν αἱ δυνάμεις, ἦχος πλ. β'.
16. Τιμιωτέρα· "Αξιόν ἐστιν, ἦχος πλ. β'.
17. Μεγαλυνάρια. Θ' ᾠδὴ μεγάλων ἑορτῶν.
18. Κοινωνικά· α) Αἰνεῖτε, ἦχος πλ. α', β) Γεύσασθε, ἦχος πλ. α'.

β. Οἰκηματάριον

'Ακάθιστος Ὕμνος. Οἱ οἴκοι·

Τῆ ὑπερμάχῳ, Γνωσιν ἄγνωστον, Δύναμις τοῦ Ὑψίστου, Ζάλην ἔνδοθεν, "Ηκουσαν οἱ ποιμένες, Θεοδρόμον ἀστέρα, Νέαν ἔδειξε, Ξένον τόκον, "Ολος ἦν ἐν τοῖς κάτω, Ρήτορας πολυφθόγγους, Σῶσαι θέλων, Ὕμνος ἅπας, Χάριν δοῦναι, "Ω πανύμνητε, "Ω πανύμνητε + "Άγγελος πρωτοστάτης.

γ. Μαθηματάριον

1. Θεοτοκία μαθήματα·
"Ανωθεν οἱ προφῆται (δύο), ἦχος βαρὺς καὶ ἦχος πλ. β'.
2. 'Αναγραμματισμοὶ καὶ ἀναποδισμοὶ (μαθήματα τοῦ Στιχηραρίου). Ὑπὲρ τὰ ἑκατὸ μαθήματα.
3. Κατανυκτικά. Στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ προσόμοια.
4. Μαθήματα εἰς δεκαπεντασυλλάβους στίχους. Ὑ-

πὲρ τὰ 40: Θεοτοκία, Σταυροθεοτοκία, Σταυρώσιμα, Κατανυκτικά, Νεκρώσιμα.

δ. Κρατηματάριον

Κρατήματα στοὺς ὀκτὼ ἤχους, μὲ χαρακτηριστικές ὀνομασίες μερικά: ἤχος α' (4), ἤχος β' (6), ἤχος τρίτος (3), ἤχος δ' (3), ἤχος πλ. α' (9), ἤχος πλ. β' (5), ἤχος βαρὺς (2), ἤχος πλ. δ' (17).

ε. Μέθοδοι τῆς Ψαλτικῆς

1. Μέθοδος τῶν θέσεων τῶν σημαδίων, τὸ γνωστὸν Μέγα Ἴσον, Ἰσον, Ὀλίγον, Ὁξεῖα, ὀκτάηχον.
2. Μέθοδος τῶν κρατημάτων, «προπαιδεία».
3. «Ἡ σοφωτάτη Παραλλαγή», γνωστὴ ὡς ὁ «Τροχὸς τοῦ Κουκουζέλη», ἢ καὶ ὡς «Δένδρον τῆς Παραλλαγῆς».

ε. Μορφολογία τοῦ ἔργου

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη στὴν ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης μὲ τὸ ἔργο του αὐτό, συνίσταται κυρίως στὶς ἐξῆς δύο περιπτώσεις: πρῶτο στὴ διαμόρφωση τῆς ἀσματολογίας τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ, καὶ δεύτερο στὴν ὀριοθέτηση τοῦ εἵδους τῶν ἀναγραμματισμῶν. Προϋπόθεση καὶ μαζὶ ἀμειψία συνέπεια καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιδιώξεων ἦταν ἡ λεγόμενη «καλοφωνία» τῆς βυζαντινῆς Ψαλτικῆς.

Ποιὰ στοιχεῖα ἀκριβῶς συνθέτουν τὴν «καλοφωνία»;* Τρία βασικά: πρῶτο, τὸ μέλος αὐτὸ καθ' αὐτό, ἔντεχνο, ἐπιτηδευμένο, πλατύ, μὲ μεταπτώσεις καὶ ἐναλλαγές, ἐκτεινόμενο σὲ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ μέχρι τότε φωνητικὴ περιοχὴ· δεύτερο, οἱ ἐπαναλήψεις συλλαβῶν, λέξεων, φράσεων, στίχων ὀλοκλήρων, ἢ παρεμβολὴ νέων στίχων καὶ ἢ ἀνακατάστρωση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου, δηλαδὴ οἱ ἀναγραμματισμοί: τρίτο, ἡ ἐπιβολὴ ἐνὸς κρατήματος

μιά, δυο ή περισσότερες φορές, στην αρχή, στο μέσο ή συνήθως προς το τέλος μιᾶς καλοφωνικῆς συνθέσεως. Στοιχεῖα τῆς καλοφωνίας εἶναι ἀκόμα οἱ ἐνηχηματικὲς φράσεις μὲ τὶς λέξεις «λέγε» ἢ «πάλιν», τὸ ἴσον ποῦ βαστοῦν οἱ βαστακτὲς ἢ ἰσοκράτες, καὶ ἀπαραίτητος παράγων ὁ μονοφωνάρχης ἢ ὁ καλοφωνάρχης ποῦ ἐναλλάσσεται μὲ τὸ Χορὸ τῶν Ψαλτῶν.

Ἡ καλοφωνία σὰν ἐπιβλημένη ἀσματικὴ κατάσταση προϋπῆρξε τοῦ Κουκουζέλη. Μιὰ πλειάδα μεγάλων μουσικῶν τὴν πεντηκονταετία 1261-1309, μὲ προεξάρχοντες τὸν Νικηφόρο Ἡθικὸ τὸν δομῆστικο καὶ τὸν Ἰωάννη Γλυκὺ τὸν πρωτοψάλτη, εἶχαν κιόλας δημιουργήσει ὅλες τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη καὶ τελικὴ διαμόρφωση τῆς καλοφωνίας. Θυμηθῆτε ἐδῶ τὴν μαρτυρία τοῦ Γρηγορίου Μπούνη ὅτι ὁ Κουκουζέλης «ἐποίησε» τὰ κοντάκια μετὰ τὸν Ἰωάννη Γλυκὺ «συντετμημένα καὶ σαφέστατα»,* πρᾶγμα ποῦ φανερώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἴσως καὶ ὑπερβολὲς ὡς πρὸς τὸ πλάτος, τὴν μελικὴ ἔκταση τῶν καλοφωνικῶν συνθέσεων. Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνα ἡ καλοφωνία ἔφτασε στὴν πλήρη τῆς ἀνάπτυξη. Δυὸ εἶναι οἱ βασικοὶ συντελεστὲς σ' αὐτό· ὁ Κουκουζέλης καὶ ὁ Κορώνης, καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς ὁ Γεώργιος Πανάρετος καὶ ὁ Γεώργιος Κοντοπετρῆς.*

Σχετικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ, ὁ Κουκουζέλης καὶ ὁ Κορώνης ἐμέλισαν κάποιους στίχους τῶν ἀνοιξανταρίων καὶ τοῦ Μακάριος ἀνὴρ κατὰ (νέο), διαφορετικὸ τρόπο. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ ὅτι μετὰ τὸ ψαλμικὸ κείμενο τῶν ἀνοιξανταρίων ἐπιβλήθηκαν τριαδικοὶ δοξολογικοὶ στίχοι, «δόξα σοι Πάτερ, δόξα σοι Υἱέ, δόξα σοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον» κλπ., μὲ ἐπιτηδευμένο καλοφωνικὸ μέλος. Στούς στίχους τοῦ Μακάριος ἀνὴρ πλατύνθηκε καλοφωνικὰ τὸ μέρος τοῦ Ἀλληλούϊα, ποῦ ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές, μὲ ἀνάπτυξη ἡχημάτων καὶ κρατημάτων ἀνάμεσα. Ἀκόμα, δημιουργήθηκε ἡ ἐνότητα τῶν καλοφωνικῶν στίχων τοῦ β' ψαλμοῦ*

«Ἴνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη», ὅπου τὸ ἔντεχνο καὶ ἐκτενὲς μέλος, οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ ἐκτενῆ κρατήματα εἶναι τὰ θαυμασιώτερα μελωδικὰ μνημεῖα τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Κουκουζέλη στὴ διαμόρφωση τοῦ εἴδους τῶν ἀναγραμματισμῶν ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ. Ὁ τονισμὸς τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, ἡ ἐκτύλιξη τῶν μουσικῶν ἰδεῶν, ἡ εὐαισθησία καὶ ἡ ἰσορροπία στὴ μελικὴ κίνηση μὲ σεβασμὸ τῶν προγενεστέρων κατακτήσεων καὶ συντηρητικότητά, δημιούργησαν τὰ ἀπαράβατα ὄρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους συνθέσεως. Κι ἐδῶ μᾶς εἶναι χρήσιμη ἡ διπλοσήμαντη μαρτυρία τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη· «Καὶ μετὰ πάντας αὐτούς ὁ χαριτώ- νυμος Κουκουζέλης, ὅς, εἰ καὶ μέγας τῷ ὄντι διδά- σκαλος ἦν καὶ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ παραχωρεῖν εἶχε τῆς ἐπιστήμης, εἶπετο δ' οὖν ἕμως κατ' ἔχνος αὐτοῖς καὶ οὐδὲν τι τῶν ἐκείνους δοξάντων καὶ δοκιμασθέν- των καλῶς δεῖν ᾤετο καινοτομεῖν· διὸ οὐδὲ ἐκαινο- τόμει». Ὁ Χρυσάφης φωτίζει ἔτσι τὴν κυριώτατη, ἴσως, πτυχὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰωάννου Κου- κουζέλη· τὸ ὅτι ἦταν «μέγας τῷ ὄντι διδάσκαλος», καὶ ὅτι ἀκολουθοῦσε «κατ' ἔχνος» τοὺς προηγούμενους διδασκάλους καὶ δὲν «καινοτομοῦσε».

Ἡ πληθώρα, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, τῶν συνθέσεών του, συνέβαλε στὴν παγίωση καὶ διάδοση αὐτῆς τῆς τέχνης. Ἐνας κώδικας, ὁ Κουτλουμουσίου 456 (τοῦ ἔτους 1443)*, περιέχει ὅλους τοὺς ἀναγραμματι- σμοὺς τοῦ Κουκουζέλη καὶ μόνον αὐτούς σὲ μιὰν ἐνό- τητα. Ἀριθμοῦνται ἐκεῖ 57 ἀναγραμματισμοὶ στιχη- ρῶν τῶν κυριωτέρων ἑορτῶν. Κι εἶναι χαρακτηρι- στικὴ ἡ μαρτυρία σὲ ἄλλον κώδικα (Ἰβήρων 991, τοῦ 1670)· «ὡς ἔοικεν ὕστερον ἐκαλλωπίσθη τὸ στιχηρὸν ὑπὸ τοῦ Κοντοπετρῆ, ἐπόμενος τῇ ὁδῷ τοῦ ἀναγραμ- τισμοῦ, ἥτοι τοῦ μαῖστορος».* Στὴν τέχνην τῶν ἀνα- γραμματισμῶν τοῦ Κουκουζέλη ἀναφέρεται καὶ τὸ μνημόσυνον σὲ κώδικα τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδανοῦ (Διονυσίου 570)· «αἰωνία σου ἡ μνήμη, Ἰωάννη Κου-

κουζέλη, με τὸν δρόμον ὅπου ἐφανερώσας τῆς αὐτῆς ἐπιστήμης».*

ς. Διδάσκαλος τῆς μουσικῆς

Ἄναμφίβολα ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης ὑπῆρξε διδάσκαλος τῆς μουσικῆς, δηλαδή θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς. Δὲν ἀφῆκε καμμιά πραγματεία, ἀλλὰ ἡ μέθοδος τῶν θέσεων, τὸ γνωστὸ ὡς Μέγα Ἴσον,* ἢ «μέθοδος τῆς καλοφωνίας» γιὰ τὰ κρατήματα καὶ ὁ Τροχός, ἢ ἡ «Σοφωτάτη Παραλλαγή» — τὸ σύστημα τῆς ἐναλλαγῆς τῶν πενταχόρδων καὶ τῆς ὀκτωηχίας — ἀποτελοῦν κωδικοποίηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης τοῦ καιροῦ του.

Πρέπει μονάχα νὰ παρατηρήσω, γιὰ νὰ εἶμαι δίκαιος κριτής, ὅτι παρόμοια μέθοδο τῶν θέσεων, με τὰ ἴδια ἀκριβῶς σημάδια καὶ τίς ἴδιες ὀνομασίες, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες διαφορές, ἀλλὰ σὲ διάφορη σειρά, ἐξέπληνσε ὁ δάσκαλος τοῦ Κουκουζέλη Ἰωάννης ὁ Γλυκός. Ὑπάρχει κι αὐτὴ ἡ μέθοδος σὲ πολλὰ χειρόγραφα,* καὶ τὸ πρᾶγμα τὸ μαρτυρεῖ ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης: «οὐδεμία ἦν ἂν χρεῖα οὐδ' ἀνάγκη τοῦ τὸν μὲν Γλυκὸν Ἰωάννην πεποιημέναι τὰς μεθόδους τῶν κατὰ τὴν ψαλτικὴν θέσεων, τὸν δὲ μαῖστορα Ἰωάννην μετ' αὐτὸν τὴν ἑτέραν μέθοδον καὶ τὰ σημάδια ψαλτά».* Διαδόθηκε μόνον ἡ μέθοδος τοῦ Κουκουζέλη, ἐπειδὴ αὐτὴν ἐξέδωκε ὁ ἴδιος στὴν Παπαδικὴ καὶ αὐτὴν ἀντέγραψαν οἱ κωδικογράφοι καὶ τὴν κατέστησαν εὐρύτερα γνωστή. Εἶναι κι αὐτὸς ἓνας λόγος ποῦ ὑπερτονίζεται, ὅπως δὲν θᾶπρεπε, ἡ συμβολὴ τοῦ Κουκουζέλη στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη.

ζ. Ὑμνογράφος

Μένει ἀκόμα νὰ τονιστεῖ μιὰ σπουδαιότατη πτυχὴ τῆς καλλιτεχνικῆς παρουσίας τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη στὴν ὀρθόδοξη ψαλτὴ λατρεία: ἡ γλαφυρὴ, εὐ-

αίσθητη και καταφυκτικώτατη ποιήσή του σέ δεκαπεντασυλλάβους στίχους. Ἐγραψε περισσότερα ἀπό σαράντα ὑμνογραφήματα πού ὁ ἴδιος μελοποίησε κατὰ τὸ μαθηματάρικο εἶδος.* Περὶφημα εἶναι τὰ καταφυκτικά και τὰ θεοτοκία τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη και τῶν ἄλλων συγχρόνων του μελωδῶν, με τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία εἰσέφερε τὴν δική της ἔκφραση και με τὸ ἴδιο ἔκφραστικό μέσο και μέτρο, τὸν πολιτικό στίχο. Ἰδοὺ ἓνα θεοτοκίο τοῦ Κουκουζέλη.*

Ἄν βάρος με τῶν λυπηρῶν τῶν ἀμετρήτων θλίβῃ,
εὐρίσκω σέ τὸν κουφισμόν, παρθενομήτορ κόρη·
ἂν καταιγὶς τῶν συμφορῶν δεινῶς καταβαπτίζει,
ἀλλὰ λιμένα βλέπων σε τὸν βυθισμόν οὐ τρέμω·
ἂν ἐξ ἐφόδων ἔθνικῶν πλήττωμαι τὴν καρδίαν,
σύ μου στερρὸν προπύργιον και σύμμαχος και
[σκέπη·

ἂν ἀφορμὰς ψυχοφελεῖς ραθύμως παρατρέχω,
σύ μου θερμὴ διέγερσις ἐν ἀγαθοῖς πρακτέοις.
Ἐν σοὶ και μόνῃ ἐν δεινοῖς ἤλπισα σωτηρίαν.

η. Χαρακτηρισμοὶ

Εἶναι ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐδῶ νὰ δοῦμε πῶς ἀποτίμησαν τὸ ἔργο και τὴν προσωπικότητα τοῦ Κουκουζέλη ἄλλοι μεγάλοι μελουργοὶ και κωδικογράφοι. Ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης, μέγας βυζαντινὸς μελουργὸς στὰ χρόνια τῆς ἀλώσεως, εἶναι πιὸ ἐνθουσιώδης ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον. Στολίζει τὸ ὄνομα τοῦ Κουκουζέλη με εὐγλωττα κοσμητικὰ ἐπίθετα και τοῦ χαρίζει ἀπλόχερα τὸν ὑπερθετικό βαθμό· «χαριτώνυμος», θαυμασιώτατος, γλυκύτατος, ὡς ἀληθῶς μαῖστωρ, διδάσκαλος τῶν διδασκάλων, «μέγας τῶ ὄντι διδάσκαλος» και πολὺ συχνὰ «μακαρίτης».* Ἀντίθετα, ὁ Γαβριὴλ ἱερομόναχος, τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴ σπουδαία θεωρητικὴ συγγραφή του,* προτιμᾷ τὸν Ἕθιχὸ ἀπ' τὸν Κουκουζέλη. Συγκριτικά, ἀπ' τὸν ἱε' αἰῶνα και μετὰ, οἱ προτιμήσεις μοιράζονται

ἀνάμεσα στὸν Κουκουζέλη, τὸν Κορώνη καὶ τὸν Μα-
νουήλ Χρυσάφη.*

Νὰ ἐπιστρέψουμε στὸν Κουκουζέλη μὲ μιὰν ἄλλη
ἀναφορὰ ἀπὸ ἀνώνυμο κωδικογράφο· «Ἀναγραμμα-
τισμὸς ἀπὸ τὸ Κατακόσμησον τοῦ μακαριωτάτου καὶ
γλυκυτάτου χαριτωνύμου μαῖστορος τοῦ Κουκουζέλη
καὶ ὄντως μουσικωτάτου».* Πρὸσφατα, προχθές, πού
διώρθωνα τὰ δοκίμια τοῦ Γ' τόμου τοῦ Καταλόγου
«Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς — "Ἁγιον
Ὅρος», συνάντησα στὰ γραφτά μου τὴν ἐξῆς ση-
μείωση σὲ μιὰν ὠα τοῦ κώδικα Κουτλουμουσίου 457·
(φ. 379α)· «ποῦ εἶ ὦ μαῖστωρ ἄρτι; — ἔνθα καὶ ὑ-
μεῖς φίλοι μετ' ὀλίγον ἔρχεσθε». Στὸν ἴδιο αὐτὸν
κώδικα χαρακτηρίζεται γιὰ μοναδικὴ φορά, ἀπ' ὅ,τι
ξέρω, ὁ Κουκουζέλης ὡς ἅγιος, (φ. 84v)· «Καὶ τοῦ-
το τὸ ἕτερον μελουργήσαντος ἀγίου μαῖστορος,
ὄπερ οἶμαι, κάλλιστον δὲ πάνυ» (τὸ μεγαλυνάριον·
Εὐαγγελίζου· Ὡς ἐμφύχῳ).

ι. Εἰκονογραφία

Ὡς μελουργὸς καὶ ὡς ἅγιος ὁ Ἰωάννης Κουκου-
ζέλης εἶναι καὶ θέμα εἰκονογραφικόν. Εἰκονογραφικῆς
του παραστάσεως ὑπάρχουν ἀρκετές· σὰν μινιατοῦρες
σὲ χειρόγραφα, σὰν τοιχογραφίες καὶ σὰν φορητὲς
εἰκόνες. Ἡ ἀρχαιότερη εἰκόνα του βρίσκεται σὲ μιὰ
ὄλοσέλιδη σύνθεση πού ἀνήκει στὸν κώδικα Κουτλου-
μουσίου 457, (β' ἡμισυ ΙΔ' αἰ.), ἀπὸ ὅπου τὴν ἀπέ-
σπασε ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκυ καὶ τὴν πρωτοδη-
μοσίευσε. Ὑστερα εἶναι ἀναδημοσιευμένη πολλῆς
φορῆς. Ἡ εἰκόνα παριστάνει τὸν πρωτοφάλη Ἰω-
άννη Γλυκὺ ὡς διδάσκαλο τοῦ Κορώνη καὶ τοῦ Κου-
κουζέλη. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι εὐγλωττη· «Ἰωάννης
ὁ ἀψάλτης μανθάνων τὸν Κορώνην καὶ τὸν Κουκου-
ζέλην». Καὶ οἱ τρεῖς μελουργοὶ ἐδῶ φοροῦν κωνικὸ
σκιάδιο καὶ τὴν χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς ἐνδυ-
μασία τῶν ψαλτῶν. Μὲ τὴν ἴδια ἐνδυμασία ὁ Κου-

κουζέλης παριστάνεται στην ὡα μιᾶς σελίδος τοῦ κώδικος Μ. Λαύρας Α 165 (τοῦ ΙΕ' αἰ.). Εἶναι ἡ εἰκόνα πού δημοσιεύω στό πρόγραμμα. Σέ δυό Ἰβηριτικούς κώδικες,* ὁ Κουκουζέλης εἰκονίζεται μαζί μέ τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ἐνῶ σ' ἓνα Σιναίτικο κώδικα, καλλιτεχνημένον στήν Οὐγγροβλαχία τόν ΙΖ' αἰ.,* ὁ Κουκουζέλης παριστάνεται μέ ἐνδυμασία πρίγκηπος. Στόν Μετεωρικό κώδικα Ἁγίου Στεφάνου 55, φ. 12, εἰκονίζεται ὡς μοναχός στό κάτω μέρος τοῦ τροχοῦ. Στήν Μεγίστη Λαύρα στό Ἁγιον Ὄρος, ὑπάρχει τοιχογραφία τοῦ Κουκουζέλη στόν νάρθηκα καθῶς καί εἰκόνα του μέ εἰκονογραφημένα περιστατικά ἀπ' τόν Βίο του. Σέ ἄλλη μιᾶ εἰκόνα εἰκονίζεται μαζί μέ τόν Γρηγόριο δομέστικο τῆς Λαύρας, πού καί ἐκεῖνος τιμᾶται ὡς ἅγιος τήν ἴδια μέρα, 1η Ὀκτωβρίου. Ἄλλες τοιχογραφίες καί εἰκόνες τοῦ Κουκουζέλη βρίσκονται στό Μόναχο, στό Κρεμλίνο, στή Βουλγαρία καί στή Γιουγκοσλαβία.*

Αὐτὸς εἶναι, φιλόμουση ὁμήγηρη, ὁ «θαυμασιώτατος» μαῖστωρ Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης, ὅπως τὸν συναντᾶμε στὰ χειρόγραφα, τὰ μνημεῖα αὐτὰ τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.

Ἐπάρχει ὅμως, ὅπως εἶπα, κι ἓνας «Βίος» τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη, μὲ ἀρκετὴ χειρόγραφη καὶ ἔντυπη διάδοση. Ἡ ἀρχαιότερη παράδοση τοῦ Βίου βρίσκεται στὸν κώδικα Βλατάδων 46, τοῦ ἔτους 1550.* Ὁ Βίος, γραμμένος κατὰ πᾶσα πιθανότητα λίγο πρὶν ἀπ' τὸ 1550 ἀπὸ ἄγνωστο βιογράφου, ὀλιγογράμματο καὶ ἀφελῆ, κι ὅπωςδῆποτε σλαβικῆς καταγωγῆς, εἶναι ἓνα συμπίλημα ἀπὸ διάφορα ἐπεισόδια,* πού τὰ διατηροῦσε ὅπως, φαίνεται, ἡ προφορικὴ παράδοση, διακόσια χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κουκουζέλη. Ἐπάρχουν ὅμως καὶ κάποια ἐπεισόδια πού, κοιταγμένα μὲ κριτικὴ διάθεση, ἐλέγχονται ὡς κατασκευασμένα ἐπίτηδες. Πολλὰ ἀπ' τὰ στοιχεῖα πού προσφέρει ὁ Βίος, παρ' ὅλο πού δὲν προσφέρουν καμμιά ἱστορικὴ ἢ συγκεκριμένη ἀναφορά, βρίσκουν κάποια ἱστορικὴ δικαίωση. Ἄλλα τόσα, ὅμως, ἀπ' αὐτὰ μένουν στὴ σκιά τῆς ἀφελοῦς μυθοπλασίας. Τὸ θέμα τοῦ Βίου, ὅπως καταλαβαίνετε, εἶναι σοβαρὸ καὶ ἀπαιτεῖ φιλογικὴ καὶ ἱστορικὴ διακρίβωση, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνεи αὐτὴν τὴν ὥρα.

Κατὰ τὸν «Βίον», ὁ Ἰωάννης Κουκουζέλης γεννήθηκε στὸ Δυρράχιο τῆς Ἀΐουστινιανῆς· ὀρφάνεψε μικρὸς ἀπὸ πατέρα· ἢ μάνα του, εὐσεβῆς πολὺ, τὸν ἔβαλε σὲ σχολεῖο νὰ μάθει τὰ ἱερά γράμματα κι ἐκεῖ τὸν πείραζαν καὶ τὸν ρωτοῦσαν οἱ συμμαθητές του: «τί ἔφαγες Ἰωάννη», κι αὐτὸς ἀπαντοῦσε «κουκία

και ζέλιε», και από τότε τον παρωνόμαζαν Κουκουζέλη· ήταν εύφυής και ύδύφωνος και τον αποκαλούσαν άγγελόφωνον. Ύστερα πήγε σέ βασιλικό σχολείο στην Κωνσταντινούπολη· τον άγαπούσε ό αυτοκράτορας κι ήθελε νά τον παντρέψει με μιá θυγατέρα ένός παλατιανού. Αύτός ζήτησε νά δñ την μάνα του· πήγε άπ' την Πόλη στο Δυρράχιο και, πλησιάζοντας τό σπίτι του, άκουσε τñ μάνα του νά μοιρολογεί στα βουλγαρικά «μόε δέτε μίλο γδέμησι όχω» δηλαδή, «παιδάκι μου γλυκύτατο που είσαι». Όταν γύρισε στην Πόλη, ένθυμούμενος τό μοιρολόγι τñσ μάνας του, μελοποίησε ένα πολυέλεο και τον ώνόμασε «βουλγάρα». Για νά αποφύγει τον γάμο, έπειδή είχε άσκητικές τάσεις, έφυγε κρυφά και πήγε στη Μ. Λαύρα στο Άγιον Όρος, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό του...

Στόν Βίο υπάρχουν κι άλλα έπεισόδια για τό διάστημα τñσ μοναστικñσ του βιοτñσ, τά όποια δέν αναφέρω για νά μη μακρηγορήσω.

Θά ήθελα όμως νά σχολιάσω δυò σημεια. Το όνομα Κουκουζέλης είναι επώνυμο βυζαντινό, που παράγεται άπ' τñ λέξη κ ο υ κ ο ύ τ ζ ι και τñν κατάληξη -έλης, γνωστότατη και πολύ διαδεδομένη κατάληξη σέ πολλά επώνυμα και σήμερα. Έχουμε βυζαντινές μαρτυρίες: «τζάκισον ξυλοκέρατα, κούκουτζα και κυδοнокούκουτζα έξ ίσου» ή «έπαρε τούς καρπούς τών ροδακινών λίτραν μίαν, κουκουτζα από νέσπολαις τρεϊς ούγείας...».* Έτσι, άπ' τό κουκούτζιν και κούκουτζα ή κουκούτζα έχουμε τον Κουκουτζήν και τον Κουκουτζέλην - Κουκουζέλην. Έπάρχει βέβαια θησαυρισμένη και μιá ήπειρωτική μεσαιωνική λέξη «κουκουτσέλι»,* όνομα ένός πουλιού.

Ό ίδιος ό μελουργός υπογράφεται με δυò όνόματα, «Ίωάννης Παπαδόπουλος-Κουκουζέλης», και φαίνεται πως τό πράγμα δηλώνει ότι ήταν Παπαδόπουλος ως υϊός ιερέως με τό επώνυμο Κουκουζέλης. Είναι πολύ άπίθανο νά χρησιμοποιούσε ό ίδιος τό Κουκουζέλης, στην άρχή μάλιστα τñσ δραστηριότη-

τάς του, ἂν αὐτὸ ἦταν παρωνύμιο πού οἱ συμμαθητές του τοῦ ἀπέδωσαν.* Κι εἶναι ὀλότελα ἀφελές νά ἰσχυρίζονται οἱ βούλγαροι ὅτι τὸ Παπαδόπουλος εἶναι ἐξελληνισμένος τύπος τοῦ Ποπῶφ ἢ Πόποβιτς!*. Ἄς τονιστεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Βίος ἀγνοεῖ τὸ ἐπώνυμο Παπαδόπουλος καὶ μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐμμονή στὴν παρετυμολογία τοῦ Κουκουζέλης ἀπ' τὰ κουκία καὶ ζέλιε (λάχανα = λέξη βουλγαρική) εἶναι ἠθελημένο κατασκευάσμα τοῦ βιογράφου.

Τὸ ἄλλο σημεῖο πού θέλω νά θίξω, ἀναφέρεται στὸ ἐπεισόδιο τοῦ θρήνου τῆς μάνας τοῦ Κουκουζέλη, καὶ στὴ μελοποίηση τοῦ πολυελέου («ἡ βουλγάρα»).

Στὰ χειρόγραφα, ἀπ' τὸ β' μισὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καὶ δῶθε, πράγματι συναντᾶμε τοὺς ἐξῆς ὄρους: («ἡ βουλγάρα», ἢ «βουλγαρίτζα», «τὸ λεγόμενον βουλγαρικόν»), «βουλγαρικόν καὶ δυσικόν»), «βουλγαρικόν λέγεται καὶ φράγκικον»), τοῦ «Δοκειανοῦ ἤχος α', μιμούμενος βουλγάρικον σκοπὸν θρήνου). Ὁ Δοκειανὸς αὐτὸς πού στὴ σύνθεση ἑνὸς κρατήματος («μιμεῖται βουλγάρικον σκοπὸν θρήνου»), εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη Δημήτριος Δοκειανός· ἡ ἀναγραφή αὐτὴ βρίσκεται σὲ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν (ΕΒΕ 2599, φ. 163v) γραμμένον γύρω στὰ 1352.* Μέχρι καὶ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι ἀναφέρονται σὲ διάφορες συνθέσεις ἐξί* ἄλλων βυζαντινῶν μελοουργῶν, ἀλλὰ σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἀναφέρονται στὸν Κουκουζέλη. Ἐνας μάλιστα ἀπ' τοὺς μελοουργοὺς εἶναι ὁ δάσκαλος τοῦ Κουκουζέλη, προγενέστερος δηλαδὴ, Ἰωάννης πρωτοψάλτης ὁ Γλυκὺς.

Ἡ πρώτη ἀναγραφή «βουλγαρικόν») πιθανὸν νά σημαίνει λαϊκὸ μέλος, ἀπ' τὴ λατινικὴ λέξη vulgus. Ἡ λέξη «βουλγάρα» πιθανὸν ν' ἀναφέρεται σ' ἕνα πτηνὸ* μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα, ὅπως κι ἄλλες συνθέσεις ἐπιγράφονται μὲ ὀνόματα πουλιῶν· ἢ ἀηδῶν, ἢ χελιδῶν, ἢ τὸ ἀηδονάτο. Στὸ Κραττηματᾶριο ἔχουμε πολλὰ χαρακτηριστικὰ ὀνομασίες τῶν κραττημάτων:* τὸ περσικόν, τὸ ταταρικόν, τὸ πελεμικόν, τὸ ἐθνικόν, τὸ φράγκικον, ἢ ποταμὶς, ὁ σουρλαῖς, ὁ ἀνακαρᾶς, ἢ

προυπέτα, ή ζαμάρα, ή βιόλα, ή παπαδοπούλα, ό χορός, ό άνυφαντής, ό τροχός, τó μικρό σημαντήρι, ή καμπάνα, τó όρφανόν, τού μεγάλου πριμηκήρι, τού βασιλέως, ή κινύρα, ή ψαλτήρα, ό μαργαρίτης κ.ά. Πόσο άδυνατίζει έτσι ό ήθελημένος συλλογισμός ότι ό Κουκουζέλης είναι βούλγαρος επειδή κάποιo μέλος λέγεται βουλγαρικό, σέ πολύ μεταγενέστερη μάλιστα εποχή, γιατί έτσι θά έπρεπε νά είναι, αυτός ή οι άλλοι μελουργοί, και πέρσης, και τάταρος, και φράγκος, και ποικιλώνυμο πτηνό τού ούρανού, και πολυώνυμο μουσικό όργανο, και ό,τιδήποτε άλλο· όπως θά έπρεπε νά είναι και ή Θεοτόκος κατζιβέλα, κατά ένα εύφυσολόγημα τού Εύστρατιάδη,* επειδή σ' ένα Βατοπεδινό κώδικα μιá σύνθεση "Αξιόν έστιν, επιγράφεται «ή κατζιβέλα».

Ό Ιωάννης Κουκουζέλης είναι βυζαντινός μελουργός, όπου κι άν γεννήθηκε, και μάλιστα στο Δυρράχιο που ήταν κοσμοπολιτικό λιμάνι με έλληνικό τον περισσότερο πληθυσμό, ελληνική παιδεία και βυζαντινή κυριαρχία,* ακόμα κι άν ή μάνα του ήταν βουλγάρα, που δέν είναι καθόλου βέβαιο. Δέν έγραψε ούτε μιá λέξη στα βουλγαρικά. Δέν υπάρχει κανένας κώδικας όλόκληρος με βουλγαρική μουσική μέχρι τον 15' αιώνα. Άκόμα και οι τοιχογραφίες με την μορφή του στη Βουλγαρία και την Γιουγκοσλαβία έχουν ελληνικές επιγραφές. Η ψαλτική του δεινότητα και προσφορά είναι πέρα για πέρα μιá βυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη σέ μιá φάση τής εξέλιξέως τής. Πρέπει νά έχουμε πάντοτε υπ' όψη μας ότι ό Κουκουζέλης μαθήτευσε στον Ιωάννη Γλυκό τον πρωτοψάλτη, ό οποίος είναι ό πατέρας αυτής τής εξέλιξέως τής Ψαλτικής Τέχνης. Ό όσιος Ιωάννης Κουκουζέλης, όταν πήγε στο "Αγιον Όρος δέν πήγε ούτε στο βουλγαρικό ούτε στο σερβικό μοναστήρι, αλλά στη Μεγίστη Λαύρα, όπου και απέθανε και όπου σώζεται ή τιμία κάρα του. Στη Λαύρα υπάρχει και ή εικόνα ή Θεοτόκος-Κουκουζέλισσα, στο παρεκκλήσι προς τιμή του. Άπ' τή Μεγίστη Λαύρα και μέσ' από όλα τά μουσικά χειρόγρα-

φα, όπου ανθολογήθηκαν τὰ θεσπέσια μελωδήματά του, ὁ ὅσιος Ἰωάννης Κουκουζέλης δέεται ψαλτικὰ γιὰ μᾶς πὺν τιμᾶμε τὴ μνήμη του σ' ἐτοῦτο τὸ ἐπίσημο ὄσο καὶ ὀφειλόμενο μνημόσυνο.

Καὶ τώρα ἄς μεταφερθοῦμε στὸν λαμπρὸ ἸΔ' βυζαντινὸν αἰῶνα, ἀγλαϊσμένον μὲ τὸ φῶς τοῦ Ἑσυχασμοῦ καὶ ὑμνημένον μὲ τὴν ἀξεπέραστη καλοφωνία τῆς θαυμαστῆς βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης.

Ὁ Χορὸς Ψαλτῶν «Οἱ Μαῖστορες τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης» ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀγαπητοὺς φίλους καὶ ἐκλεκτοὺς πρωτοψάλτες καὶ λαμπαδαρίους, καὶ αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη ἐδῶ ἐπίσημα νὰ τοὺς εὐχαριστήσω ἕναν-ἕναν ξεχωριστὰ γιὰ τὴν προθυμία, τὸν ζῆλο καὶ τὸν μόχθο τοὺς στὴν ἐτοιμασία αὐτοῦ τοῦ «δεινοῦ» προγράμματος, πὺν θὰ ἀκούσετε.

Ἀπ' τὰ μέλη πὺν ἀναγράφονται στὸ πρόγραμμα (σελ. 10) θὰ ψάλουμε τὸν στίχο τῶν ἀνοιξανταρίων «Ἦτω ἡ δόξα Κυρίου», τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους τοῦ Μακάριος ἀνὴρ, δηλαδὴ «Ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς» «Καὶ ὁ Κύριος ἐκμηστηριεῖ αὐτούς», «Τότε λαλήσει πρὸς αὐτούς», τὸ κοινωνικὸν «Αἰνεῖτε» καὶ τὰ ἐπιφωνήματα «Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε». Καὶ πρέπει νὰ σᾶς πῶ ὅτι θὰ τὰ ψάλουμε ὅπως εἶναι μεταγραμμένα στὴ νέα ἀναλυτικὴ σημειογραφία πὺν καθιερώθηκε τὸ 1814-1815. Ὅλο σχεδὸν τὸ ἔργο τοῦ Κουκουζέλη εἶναι ἐξηγημένο ἀπ' τὸν Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα καὶ τὸν Γρηγόριο Πρωτοψάλτη.*

Γιὰ τὰ ἀνοιξαντάρια καὶ τὸ Μακάριος ἀνὴρ ἀνέφερα λίγα σχετικὰ πὺν πάνω. Ἐκεῖνο πὺν προέχει καὶ τὰ χαρακτηρίζει σὰ νέο μέλος, «καλοφωνικό», ἐπιτηδευμένο, εἶναι ἡ προσθήκη τῶν τριαδικῶν στίχων, μὲ μελισματικὴ ἀνάπτυξη, στοὺς ψαλμικοὺς στίχους τῶν ἀνοιξανταρίων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, σὲ πολλὰ χειρόγραφα, τὰ ἀνοιξαντάρια χαρακτηρίζονται ὡς «τριαδικά». Στὸς ψαλμικοὺς στίχους τοῦ Μακάριος ἀνὴρ ἀναπτύσσεται μιὰ μελισματικὴ ἐπιτηδεύση

στά τρία Ἀλληλούϊα, μὲ παρεμβολή καὶ κρατημάτων κάπου-κάπου. Κι ἐδῶ τὸ μελικὸ βᾶρος πέφτει στὸ β' μέρος, στὰ Ἀλληλούϊα· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πολὺ συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς Ἀλληλουιάρια, γενικά. Ἡ ἐπιτηθευμένη αὐτὴ μορφή συνθέσεως πέρασε καὶ στὴ μελοποίηση τῶν κοινωνικῶν.* Στὸ κοινωνικὸ ἀκριβῶς τοῦ Κουκουζέλη σὲ πλ. α' ἤχο πού θὰ ἀκούσετε, καὶ πού εἶναι μιὰ ἀριστουργηματικὴ βυζαντινὴ σύνθεση, θὰ ἀναγνωρίσετε τὴν τεχνικὴ τοῦ γ' στίχου τοῦ Μακάριος ἀνὴρ «Τότε λαλήσει πρὸς αὐτοῦς», πού θὰ ψαλλῆ ὀλόκληρος. Στους δυὸ ἄλλους στίχους ἔχει περικοπῆ τὸ ἐκτενὲς μέλος τῶν Ἀλληλούϊα. Τὰ ἀνοιξαντάρια καὶ τὸ α' κάθισμα Μακάριος ἀνὴρ ἀνήκουν ἀπὸ παλαιὰ καὶ ψάλλονται στὸν ἐπιβλητικὸ ἤχο πλ. τοῦ δ'.

Ἡ σύνθεση πού ἐπιγράφεται («Ἐπιφωνήματα») εἶναι ἓνα μεγαλειῶδες φωνητικὸ μνημεῖο τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Εἶναι μία ἀπ' τὶς πέντε ὅλες κι ὅλες βυζαντινὲς συνθέσεις αὐτῆς τῆς μορφῆς.* Ἄλλη μία μὲ ἐπιφωνήματα «Δύναμιν ἐνεδύσατο ὁ Κύριος», σὲ ἤχο πλ. δ', εἶναι πάλι σύνθεση τοῦ Κουκουζέλη. Τὰ ἐπιφωνήματα οὐσιαστικὰ εἶναι καλοφωνικὰ μέλη τῶν «μεγάλων δοχῶν», δηλαδὴ τῶν προκειμένων τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου. Εἶναι συνθέσεις πού ψάλλονται εἰδικά, ὅταν θέλουμε νὰ προσδώσουμε ἓναν ιδιαίτερο πανηγυρικὸ τόνο στὴν ἀκολουθία κάποιας δεσποτικῆς ἑορτῆς ἢ ἀκόμα καὶ κάποιας συγκεκριμένης Κυριακῆς. Ἡ παροῦσα σύνθεση ἀκριβῶς ψάλλεται τὴν Κυριακὴ τὸ πρωί, κι ὄχι στὴ φυσικὴ θέση τοῦ προκειμένου, στὸ τέλος τῶν ἀναβαθμῶν, ἀλλὰ στὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου, μετὰ τὴν μεγάλη δοξολογία.

* Ἄς δοῦμε λίγο τὴν τυπικὴ διάταξη τῆς ὑποθέσεως, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει ὁ κώδικας Κουτλουμουσίου 457 (β' μισὸ ἰδ' αἰῶνα), φ. 105-106.

— «Καὶ μετὰ τὸ εἰπεῖν τοῦτο οἱ ἐντὸς καὶ οἱ ἐκτὸς [τοῦ ἱεροῦ Βήματος], τότε ἠχίζει ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω· ἤχος νανα, Ἀνεανες, Σήμερον σωτηρία».

- «Και τούτου πληρουμένου πάλιν λέγουσιν οί ιερεῖς ἀπὸ χοροῦ ἐντός, καὶ εὐλογοῦν αὐτούς· Σήμερον σωτηρία».
- (106v) «Εἶτα ὁ ἀναγνώστης ἐπὶ ἄμβωνος, ἔξω φωνῆ· ἦχος βαρύς· Ψαλμὸς τῷ Δαβίδ· Ἀνάστηθι Κύριε ὁ Θεός μου — ὁ στίχος, ἦχος πλ. β' Ἐξομολογήσομαί σοι Κύριε — [καὶ ὁ ἄλλος] στίχος, πλ. β' Εὐφρανθήσομαι καὶ ἀγαλλιάσομαι ἐν σοὶ — Ἀπὸ χοροῦ, πλ. β' Ἀνάστηθι — Κεὶ ἡ δοχὴ, ἀπὸ χοροῦ, Ἀνάστηθι».
- «Εἶτα ὁ δομέστικος τουτί, ποίημα κύρ Ἰωάννου τοῦ μαῦστορος μετ' ἐπιφωνημάτων πλ. β' Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε».

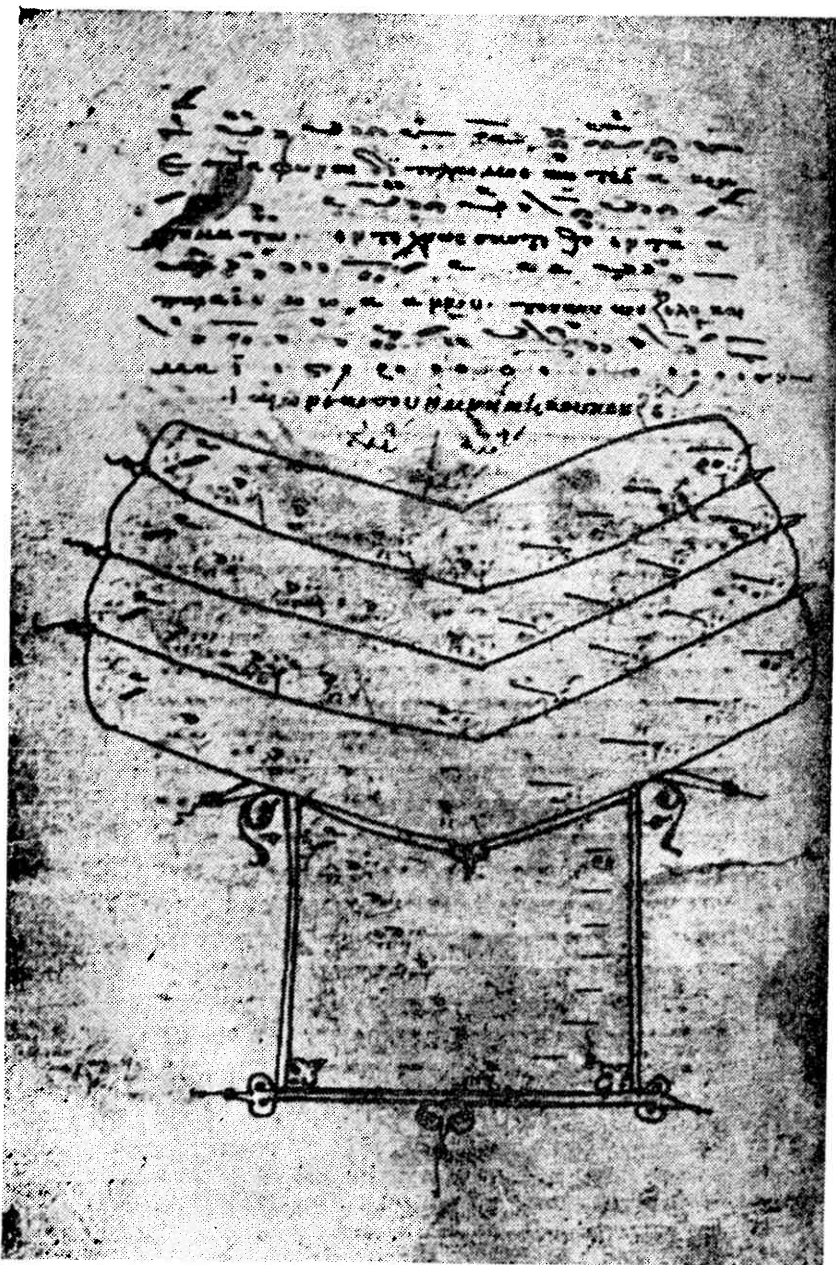
Τὰ ἐπιφωνήματα, πὸ εἶναι γραμμένα μὲ κόκκινο μελάνι γιὰ νὰ διακρίνονται καὶ γιὰ νὰ τὰ ψάλλει ὁ μονοφωνάρης εἶναι, («Ἰψωθήτω ἡ χεὶρ σου, Κύριε, μὴ ἐπιλάβῃ τῶν πενήτων σου εἰς τέλος»).

Ἡ σύνθεση εἶναι κατασκευαστική, ἀλλ' ὄχι καταθλιπτική· ἡρεμὴ καὶ γαλήνια, ἀλλὰ μὲ δυνατὲς ἐξάρσεις. Ἐδῶ θαυμάζουμε ὅλη τὴν μουσικὴ εὐαισθησία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ-λειτουργικὴ ἔκφραση τοῦ Κουκουζέλη καὶ μαζί τὴν θαυμαστὴ μελωδική του δεινότητα. Στὸ πρῶτο μέρος, στὴ μελοποίηση τῶν δυὸ στίχων, Ἐξομολογήσομαι καὶ Εὐφρανθήσομαι, ἐξάντλει ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ πλ. β' ἦχου, δανεῖζεται λίγα ἠχοχρώματα τοῦ β' ἦχου, κατεβαίνει μέχρι τὸν κάτω Δι ἀριστοτεχνικά, ἀλλὰ καὶ παίζει στὸ διατονικὸ τετράχορδο πάνω ἀπ' τὸ βασικὸ χρωματικὸ τετράχορδο. Στὴ μελοποίηση τοῦ Ἀνάστηθι Κύριε ὁ Θεός μου, ὑψώνεται σὲ φωνητικὴ ἔξαρση σὲ ψηλὲς φωνητικὲς περιοχὲς, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε συγκρατημένα, στὸ χαρμόσυνο τετράχορδο τοῦ δ' ἦχου ἁγία. Καὶ κατακλείει τὸ μέλος μὲ μιὰ πλατειὰ χρωματικὴ καταληκτικὴ μελωδία. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ἐπιβάλλονται τὰ «ἐπιφωνήματα» μ' ἓνα διάφωνο διάστημα ἐβδόμης, γιὰ νὰ ἀντιδιασταλῇ ἐξ ἀρχῆς τὸ διατονικὸ ἐπιβλητικὸ μέλος τους. Οἱ καταλήξεις βέβαια καὶ οἱ παρεμβολὲς τοῦ Χοροῦ εἶναι χρωματικὲς. Καὶ μόνο, πάλι, ἡ ἀνα-

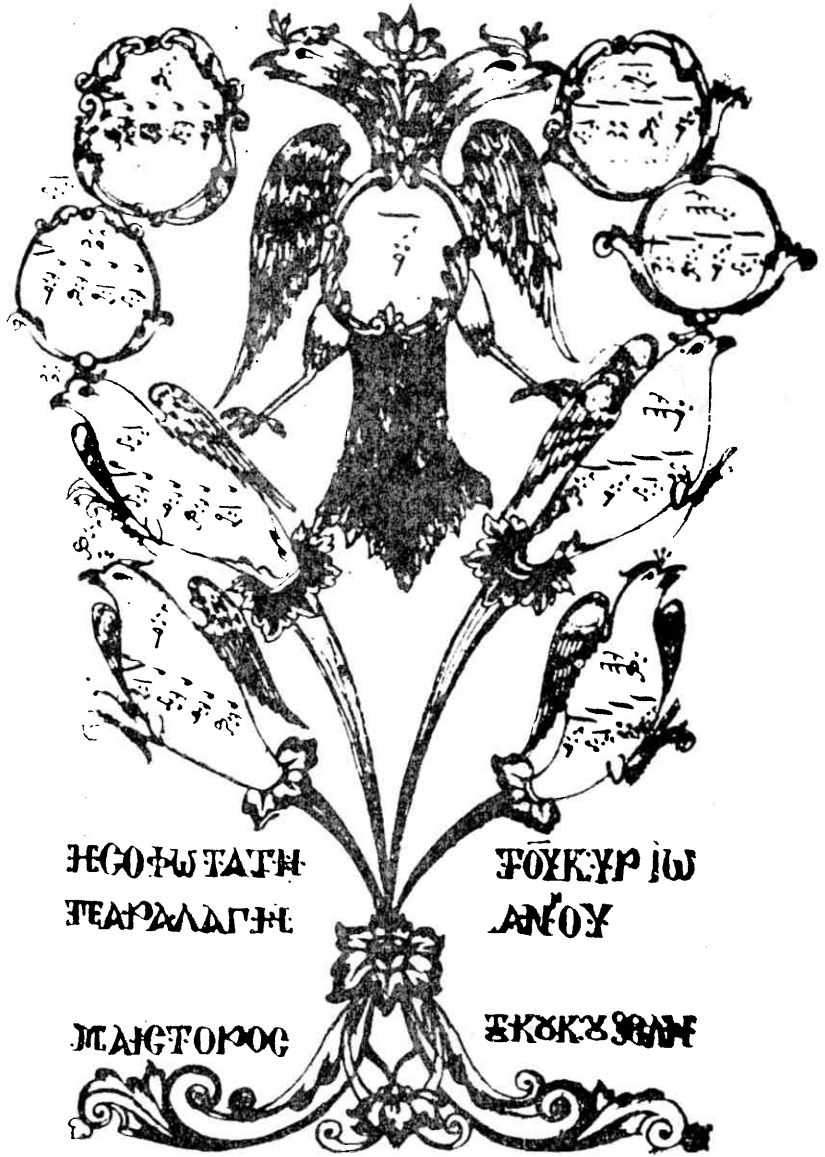
κεφαλαίωση τοῦ ψαλμοῦ ἀπ' τὸν Χορὸ εἶναι μελι-
σμένη σὲ θριαμβικὸ διατονικὸ μέλος. Τὸ χαρακτηρι-
στικὸ κρᾶττημα μοιράζεται σὲ χρωματικὸ καὶ διατο-
νικὸ γιὰ νὰ διασκεδάσει τὴν ὅλη σύνθεση, ποὺ θὰ τε-
λειώσει μὲ μιὰ καταληκτικὴ φράση τοῦ ψαλμοῦ. Ἡ
ὅλη σύνθεση διαρκεῖ 30 μὲ 33 λεπτά.

Γνωρίζω ὅτι εἶναι ἓνα προκλητικὸ τόλμημα αὐτὸ
ποὺ ἐπιχειροῦμε, καὶ γιὰ τὶς εἰδικὲς δυσκολίες ποὺ
παρουσιάζει ἡ σύνθεση καὶ γιὰ τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴν
ψαλτικὴ δεινότητα ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν οἱ ψάλτες,
καὶ γιὰ τὸν ρυθμὸ ποὺ πρέπει νὰ κρατήσῃ καὶ τὴν ἐκ-
φραση ποὺ πρέπει νὰ ἐπιτύχει ὁ Χοράρχης. Ἄν ἀνα-
λογιστοῦμε ὅμως ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἐθνικὴ μας μουσικὴ
μὲ καλλιτεχνικὲς ἀξιώσεις, μιὰ θαυμάσια Ψαλτικὴ
Τέχνη, πέρα ἀπ' τὴν καθιερωμένη μουσικὴ γιὰ τὶς
ἀνάγκες τῆς λατρείας μας, θαρρῶ ὅτι ἔχουμε χρέος
νὰ τὴν ἀνακαλύψουμε, καὶ χρέος νὰ καταγίνουμε γιὰ
τὴν προβολή της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δική μας τελείωση
στήν Ψαλτικὴ. Μόνο ἔτσι, ἄλλωστε, μποροῦμε νὰ
ἔχουμε ἓνα ὑψηλὸ κριτήριον γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς
μουσικῆς ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὴ λογικὴ λατρεία
μας. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Ψαλτικὴ μας εἶναι ἡ ἠχη-
τικὴ ἔκφραση τῆς προσομιλίας τῶν πιστῶν μὲ τὸν
Θεὸ καὶ τοὺς ἀγίους του.

Εἰκὼν 5. — Χρ. Διονυσίου 570 (τέλη ιε' αἰ.), φ. 79β. Τὸ τέλος τῆς Μεθόδου τῶν σημαδίων, καὶ ἀπλὴ παραλλαγή τῆς ὀκτωηχίας, ὡς καὶ μνημόσυνον τοῦ Κουκουζέλη.

Εικών 6. — Χρ. Ἁγίου Παύλου 132 (ἔτος 1774), σ. 23. «Ἡ σοφωτάτη παραλαγή τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη», σὲ κομψή σχηματικὴ παράσταση ὑπὸ Δημητρίου Λώτου.